

PROCES ELIMINOWANIA NAUCZANIA RELIGII W SZKOŁACH PUBLICZNYCH POLSKI LUDOWEJ W LATACH 1945-1961

THE PROCESS OF ELIMINATING RELIGIOUS INSTRUCTION IN PUBLIC SCHOOLS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF POLAND IN 1945-1961

Ks. dr hab. Mieczysław Różański, prof. UWM

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska
e-mail: mieczyslaw.rozanski@uwm.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-3345-1740>

Abstrakt

Polska po II wojnie światowej stała się państwem rządzonym przez komunistów, którzy byli przeciwni m.in. obecności nauczania religii w szkołach publicznych. W okresie II Rzeczypospolitej zgodnie z art. 120 Konstytucji z 1921 r. religia była przedmiotem obowiązkowym. Celem artykułu jest pokazanie jakimi aktami prawnymi władze państwowe usuwały naukę religii ze szkoły. Pierwszy akty prawny z 1945 r. - Okólnik wydany przez Ministra Oświaty ograniczał nauczania religii, a kolejne z lat 50-tych coraz bardziej deprecjonowały ten przedmiot szkolny, znosząc jego obowiązkowość, tworząc szkoły bez nauki religii podległe pod świeckie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, aż do jego całkowitego usunięcia w ustawie o systemie oświaty z 1961 r.

Słowa kluczowe: Kościół w Polsce, prawo wyznaniowe, Szkolnictwo, nauczanie religii

Abstract

After World War II, Poland became a country ruled by communists, who were opposed to, among other things, the presence of religious instruction in public schools. During the Second Republic, according to Article 120 of the 1921 Constitution, religion was a compulsory subject. The purpose of this article is to show in what legal acts the state authorities removed religious instruction from school. The

first legal act of 1945 - circular issued by the Minister of Education restricted the teaching of religion, and subsequent ones from the 1950s increasingly depreciated this school subject, abolishing its compulsory nature, creating schools without religious instruction under the secular Society of Friends of Children, until its complete removal in the 1961 Law on the Education System.

Keywords: Church in Poland, religious law, Schooling, religious instruction

Wprowadzenie

Tocząca się w obecnym czasie żywołowa dyskusja na temat nauczania religii w szkołach powszechnych w Polsce stała się inspiracją do podjęcia rozważań dotyczących procesu wyrzucania religii ze szkół publicznych po II wojnie światowej. Jest to zagadnienie dotychczas nie do końca opracowane w literaturze przedmiotu. Dotychczas większość badaczy skupiała się na realnym procesie eliminowania religii ze szkoły. Czyniło to w oparciu o wydawane decyzje i dokumenty o charakterze jednostkowym, analizując przy tym sytuację społeczno-polityczną w kraju¹. Brakuje analizy podstaw prawnych podejmowanych decyzji. Niniejszy artykuł ma w zamyśle autora wyeliminować tę lukę i pokazać, jakimi aktami prawnymi władze państwowe usuwały naukę religii ze szkół powszechnych w okresie do 1961 r. Tezą badawczą jest stwierdzenie, że przyjmowane regulacje prawne w latach 1945-1961 stanowiły normatywny proces wyprowadzania religii ze szkół powszechnych. Dlatego do niezbędnego minimum ograniczone zostaną elementy opisujące stan społeczno-polityczny państwa, a osnową artykułu będzie analiza wydawanych wówczas przepisów prawnych, która przeprowadzona została w oparciu o metodę formalno-dogmatyczną i historyczno-prawną.

Zmieniona sytuacja polityczna Polski po zakończeniu II wojny światowej przyniosła zmiany ustrojowe, które zapoczątkowały istnienie socjalistycznego państwa polskiego zależnego od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Nowa władza wydała dokument, który miał być podstawą jego działalności. Był nim Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

---

¹ Wśród publikacji dotyczących sytuacji społeczno-polityczną tego okresu należy wskazać m.in. Żaryn 1997; Dudek i Gryz 2003; Zieliński 2003; Żaryn 2003; Eisler 2004; Dominiczak 2000; Wójcik 1995; Stanuch 2014; Konopka 2000, 89-106.

z 22 lipca 1944 r.² Od tego aktu prawnego należy rozpocząć rozważania jaki był stan prawny na wyzwolonych ziemiach³. Przyjął on, że kształtujące się nowe struktury państwa będą opierać się na założeniach i postanowieniach prawnoustrojowych Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r.⁴ Zawarte w niej przepisy gwarantowały w art. 120 nauczanie religii we wszystkich szkołach, które chociaż częściowo były finansowane przez państwo lub samorząd, kształcących dzieci i młodzież do 18 roku życia. Jednocześnie od 1945 r. rozpoczęło proces systematycznego i konsekwentnego ograniczania nauczania religii w szkołach publicznych. Nowa Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca z 1952 r. nie posiadała przepisów dotyczących kwestii nauczania religii w szkołach publicznych⁵, zamieszczone one zostały dopiero w nowej ustawie o systemie oświaty z 1961 r., które spowodowały całkowite usunięcie nauki religii ze szkół⁶.

1. Uregulowania prawne dotyczące nauczania religii przed II wojną światową

Podstawą do ustalenia stanu prawnego dotyczącego nauczania religii w szkołach publicznych przez kościoły i inne związki wyznaniowe są

---

² Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, załącznik do Dz. U. z 1944 r. Nr 1; Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, „Rocznik Lubelski” 1959, nr 2, s. 7-14 [dalej: Manifest PKWN].

³ Manifest PKWN, s. 1: „Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie konstytucji z 17 marca 1921 r., jedynie obowiązującej legalnej konstytucji, uchwalonej prawnie. Podstawowe założenia konstytucji z 17 marca 1921 r. obowiązywać będą aż do zwołania wybranego w głosowaniu powszechnym, bezpośrednim, równym, tajnym i stosunkowym Sejmu Ustawodawczego, który uchwali, jako wyraziciel woli narodu, nową konstytucję”.

⁴ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. z 1921 r., Nr 44, poz. 267 [dalej: konstytucja marcowa]. Należy pamiętać, że w warunkach powojennych głównym i decydującym czynnikiem mającym wpływ na wykładnię postanowień Manifestu PKWN były ośrodki ówczesnej władzy ludowej [Jastrzębski 2014, 151]. Szerzej na temat wówczas panującej skomplikowanej sytuacji prawnej zob. Działocha i Trzciniński 1977; Surowiec 1982, 46-53; Rybicki 1983, 5; Czarny 2007, 58-62.

⁵ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz. U. z 1952 r., Nr 33, poz. 232 [dalej: konstytucja PRL].

⁶ Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz. U. z 1961 r., Nr 32, poz. 160.

przepisy prawne przyjęte przez władzę ustawodawczą w konstytucji marcowej. Norma konstytucyjna dotycząca omawianego zagadnienia znajdowała się w art. 120. Stanowił on, że „W każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub w części przez Państwo lub ciała samorządowe, jest nauka religii dla wszystkich uczniów obowiązkową. Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych”. Z jej wykładni literalnej wynika, że obowiązkowe jest nauczanie religii wszystkich dzieci i młodzieży w szkołach finansowanych lub współfinansowanych przez państwo lub samorząd. Kierownictwo nad procesem nauczania, określeniem programu nauczania i wyłaniania nauczycieli (tzw. misja kanoniczna) posiadają właściwe kościoły lub związki wyznaniowe, które prowadzą naukę religii konfesyjnej, a naczelne prawo nadzoru nad tym procesem (nadzór dydaktyczny) posiadają właściwie organy państwowych władz szkolnych. Ta norma konstytucyjna bez jakichkolwiek zmian obowiązywała do czasu wejścia w życie nowej konstytucji PRL.

Podobny zapis zawarty został w art. 13 ust. 1 Konkordatu pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, który stwierdzał, że „we wszystkich szkołach powszechnych z wyjątkiem szkół wyższych nauka religia jest obowiązkowa”⁷. Ten przepis konkordatu przestał obowiązywać w dniu 12 września 1945 r., kiedy to wydana została uchwała⁸ Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, w której uznał on, że konkordat przestał obowiązywać wskutek jednostronnego zerwania go przez Stolicę Apostolską⁹. Wskazać należy, że pod względem formalnym uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej nie miała żadnej mocy prawnej, gdyż prawo międzynarodowe, którego reżimowi podlegają umowy międzynarodowe, w tym także konkordat, nie znają takiej formy wygaśnięcia umowy międzynarodowej. Takiej procedury nie znało także ówczesne prawo polskie, gdyż w nim uchwały Rządu nie były zaliczane do aktów prawnych. Dlatego należy

⁷ Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, Dz.U. z 1925 r., Nr 501, poz. 71 [dalej: konkordat].

⁸ Szerzej na temat uchwał Rady Ministrów w II RP zob. Hausner 1932, 32-33; Goclon 2012, 369-88.

⁹ Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. w *sprawie konkordatu*, w: Fąka 1978, 26.

stwierdzić, nie wchodząc w szczegóły oceny prawnej, czy konkordat został faktycznie zerwany i przez kogo, że po tej dacie ta umowa międzynarodowa nie była faktycznie stosowana ani przez stronę państwową, jak również z konieczności przez stronę kościelną.

Podobne przepisy posiadały inne kościoły i związki wyznaniowe, które miały swoje regulacje prawne wydane przed lub w okresie II Rzeczypospolitej¹⁰. W wydanych wówczas aktach prawnych znajdowały się przepisy dotyczące nauczania religii tego wyznania w szkołach publicznych¹¹.

Podstawową normą prawną dotyczącą nauczania religii w szkołach powszechnych była ustawa z dnia 11 marca 1932 r. *o ustroju szkolnictwa*¹². Ustawa ta, co prawda nie odnosiła się wprost w sposób bezpośredni do problematyki nauczania religii w szkole, ale opierając się na normach konstytucyjnych w jej preambule wskazywała na główne cele i zadania, jakie zostały postawione przed ustrojem szkolnictwa w Polsce. W preambule określała, że celem ustroju szkolnictwa jest „zapewnić najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz najlepsze przygotowanie do życia”. Tak użyte sformułowania wskazywały w sposób ogólny na realizację i wprowadzenie w życie szkolne norm wynikających z nauczania religijnego.

2. Pierwsze akty ograniczające naukę religii

Wskazane wyżej prawne podstawy do nauczania religii, mające swoje zakorzenienie w przyjętej przez nowe władze konstytucji marcowej całkowicie nie zgadzały się z wyznawaną i realizowaną przez tę władzę ideologią. Dlatego pomimo obowiązującego prawa władze państwowe czyniły

---

¹⁰ Kościoły i związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej działały na podstawie przepisów wydanych przez byłe państwa zaborcze np. dla Kościoła Ewangelicko-Reformowanego ukaz carski z 8/20 lutego 1849 r. *o zarządzie spraw Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim*, Zb. Praw i Rozporządzeń b. Ces. Ros. nr 129, t. 42, s. 5-9.

¹¹ Np. Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. *o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. z 1936 r., Nr 30, poz. 240, art. 32; Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. *o stosunku Państwa do Karaïmskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. z 1936 r., Nr 30, poz. 241, art. 26; Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. *o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Dz. U. z 1938 r., Nr 88, poz. 597, art. 5.

¹² Dz. U. z 1932 r., Nr 38, poz. 389.

wszystko, aby nauczanie religii w szkołach powszechnych zdyskredytować, ograniczyć i wyeliminować z murów szkolnych. Pierwsze pogłoski na ten temat pojawiały się już w 1945 r. tuż po zakończeniu II wojny światowej. W tej sprawie skierował do Ministerstwa Oświaty pismo abp. A. Sapięha¹³. W odpowiedzi na to pismo minister S. Skrzyszewski odpowiedział, że „stosunek do nauczania religii nie ulegnie zmianie [...] zapewniamy całkowitą swobodę nauczania religii w szkole oraz praktyk religijnych [...] nie uszczuplimy swobody sumienia”¹⁴.

Wydawałoby się, że przedstawione wyżej akty prawne pomimo ideologicznego negowania potrzeby nauki religii przez władze państwowe będą stwarzały pozory legalności prowadzenia tego przedmiotu w systemie szkolnym. Nic bardziej mylnego. Pierwszym aktem ograniczającym nauczanie religii w szkołach publicznych był Okólnik Ministra Oświaty z 13 września 1945 r.¹⁵, czyli dzień po uchwale Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej znoszącej obowiązywanie konkordatu z 1925 r. [Pawluk 1986, 134-35; Mezglewski, 1988, 325-40; Misztal 1997, 174; Mezglewski, 2000, 22]¹⁶. Okólnik ten wydany został bez delegacji ustawowej i dokonywał interpretacji normy konstytucyjnej. Zawierał dwa elementy ograniczające nauczanie religii w szkołach. Pierwszym z nich było to, że w lekcjach religii mogą uczestniczyć tylko ci uczniowie, których rodzice wyrażą taką wolę, a drugim był nakaz usunięcia oceny z religii ze świadectw szkolnych¹⁷.

¹³ Pismo abp Adama Sapięhy do Ministerstwa Oświaty z 5 czerwca 1945, w: Konopka 1998, 22.

¹⁴ Pismo Ministra Oświaty Stanisława Skrzyszewskiego do abp A. Sapięhy z 27 czerwca 1945 r., w: Konopka 1998, 23.

¹⁵ Okólnik nr 50 z 13 września 1945 r. w *sprawie nauki szkolnej religii*, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty [dalej: Dz.U.M.O.] z 1945 r., Nr 4, poz. 189.

¹⁶ Informacja o uchwale Rady Ministrów Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 12 września 1945 r. została opublikowana przez gazetę „Głos Ludu” z 14 września 1945 r. „K Konkordat zawarty między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską przestał obowiązywać”.

¹⁷ Raina 1994, 33-41; Memoriał Episkopatu do Prezydenta Krajowej Rady Narodowej B. Bieruta w sprawie normalizacji stosunków Kościoła i państwa z 15 września 1946 r. Biskupi w memoriale wskazywali wątpliwość dotyczącą prawomocności świadectw wydawanych bez oceny z nauki religii. Pisali m.in., że poglądy o dobrowolności nauki religii w szkołach, które dziś są wprowadzane w życie sięgają głęboko w podstawy wychowania i tradycje polskiej szkoły. Poglądy takie dyskwalifikują wartość nauki religii w oczach uczniów i w oczach społeczeństwa, kłócą się wreszcie z całą tradycją polskiej szkoły, która zawsze i stale wyraża wychowanie religijne za pierwszy i najważniejszy obowiązek szkoły. Biskupi w memoriale wskazują także

Warto zatrzymać się nad tym dokumentem, gdyż on jest pierwszym, który ograniczał naukę religii szkołach publicznych. W treści okólnika wskazano, że wydany on zostaje z tego powodu, „że praktyka niektórych szkół posunęła się za daleko, naruszając postanowienia art. 111 konstytucji poręczającego wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania”. Wątpliwości wyjaśnił Minister Sprawiedliwości w piśmie nr U.D. 1089/45 skierowanym do Ministra Oświaty. Minister Sprawiedliwości wskazał, że zakres tego artykułu i jego znaczenie wyjaśnione zostało przez art. 112 zd. 3 konstytucji marcowej, według którego nikt nie może być zmuszony do udziału w czynnościach, obrzędach religijnych, o ile nie podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej. Natomiast na tej podstawie Minister Sprawiedliwości wskazał, że zawarty w art. 120 konstytucji marcowej nakaz obowiązkowego nauczania religii dzieci i młodzieży poniżej lat 18 nie może być obligatoryjny. Nie mogą być zobowiązani do nauki religii uczniowie, których rodzice lub opiekunowie nie należą do żadnego wyznania, czyli są bezwyznaniowci lub których przekonaniom religijnym nie odpowiada udzielana w szkole nauka religii. Następnie Minister Sprawiedliwości określił, że zgodnie z art. 120 konstytucji marcowej nauka religii może być udzielona tylko uczniom należącym do prawnie uznanych związków religijnych. Inni powinni być zwolnieni z obowiązkowej nauki religii w tych szkołach, dlatego w praktyce władze szkolne powinny poprzestać na przyjęciu od rodziców, względnie opiekunów odpowiednich deklaracji, że nie życzą sobie, aby ich dziecko pobierało naukę religii w szkole.

Na podstawie tego wyjaśnienia Minister Oświaty zarządził to co wskazane zostało w wyjaśnieniu Ministra Sprawiedliwości, czyli że nauka religii jest obowiązkowa dla uczniów przynależnych do wyznań uznanych przez państwo. Uczniowie, których rodzice zadeklarują, że nie życzą sobie, aby ich dzieci pobierały naukę religii, bo nie odpowiada to ich przekonaniom religijnym, są z tego przedmiotu zwolnione i tym dzieciom nie stawia się oceny z nauki religii na świadectwie i do księgi ocen.

---

na inne elementy usuwania religii ze szkoły. Została ona usunięta ze szkół specjalnego typu, m.in. szkół średnich dla dorosłych, a także bez uzgodnienia z przedstawicielami Kościoła władze zmieniają programy religii z dwóch do jednej godziny tygodniowo w klasie oraz opisywali trudności jakie mają szkoły zakonne.

W pierwszych latach powojennych władze komunistyczne nie atakowały bezpośrednio lekcji religii w szkole. Jak wskazuje badaczka tego zagadnienia H. Konopka, w tym okresie władze starały się walczyć z nauczaniem religii w sposób łagodny, m.in. utrudniano przeprowadzanie nominacji dla katechetów, przenoszono nauczycieli religii lub zwalniano ich z różnych – zazwyczaj niesłusznych – powodów [Konopka 1997, 46]. Zmiana nastąpiła po kongresie zjednoczeniowym PPR i PPS i powstaniu w grudniu 1948 r. PZPR, a także połączenia Robotniczego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci i Chłopskiego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w Towarzystwo Przyjaciół Dzieci (TPD). Wśród zadań tej nowej organizacji było przejmowanie kontroli nad szkołami powszechnymi, czyli TPD stawało się organem prowadzącym i utrzymującym szkołę. Ta zmiana dawała podstawy prawne do usuwania lekcji religii i nauczających katechetów ze szkół, gdyż nie był spełniany warunek zawarty w art. 120 konstytucji marcowej [tamże, 66]¹⁸.

3. Wykluczanie nauki religii z systemu szkolnictwa

Problematykę nauczania religii w szkołach omawiano w czasie obrad Komisji Mieszanej Rządu i Episkopatu Polski, która rozpoczęła działalność w lipcu 1949 r. Rozmowy toczone były do zawarcia porozumienia, które nastąpiło w dniu 14 kwietnia 1950 r. W zakresie nauczania religii w porozumieniu określono: „rząd nie zamierza ograniczać obecnego stanu nauczania w szkołach; [...] nauczyciele religii świeccy i duchowni *będą traktowani na równi z nauczycielami innych przedmiotów*” [Raina 1994, 233]. Także w kolejnym porozumieniu zawartym w grudniu 1956 r. w pkt. 2 Komunikatu Komisji Wspólnej Przedstawicieli Rządu i Episkopatu dla nauczania religii zapewniona została pełna swoboda i gwarancje dobrovolności pobierania nauki religii w szkołach podstawowych i średnich dla tych dzieci, których rodzice wyrażają takie życzenie. Dla nich władze szkolne ułożą odpowiedni rozkład zajęć oraz „dołożą starań, aby umożliwić dzieciom i młodzieży swobodny udział w praktykach religijnych poza szkołą.” [tamże, 575].

---

¹⁸ TPD tylko pośrednio utrzymywało szkołę. Pieniądze na jej działalność otrzymywało ze Skarbu Państwa.

Po zawarciu porozumienia, w 1956 r. Ministerstwo Oświaty wydało cały szereg aktów prawnych ograniczających nauczanie religii w szkole, które w przyszłości miały doprowadzić do całkowitej eliminacji nauczania tego przedmiotu¹⁹. Zauważyć należy, że wydawane przez Ministra Oświaty zarządzenia i okólniki opublikowane zostały podobnie jak wcześniejsze akty prawne bez odpowiedniej delegacji ustawowej. Obowiązująca do 1961 r. ustawa o szkolnictwie z 1932 r. nie dawała ministrowi delegacji do wydawania takich aktów normatywnych. W literaturze przedmiotu wydawanej w okresie PRL-u spotkać się można z poglądem, że były to akty wykonawcze do konstytucji PRL. Konstytucja ta w art. 70 ust. 2 stanowiła, że kościół jest oddzielony od państwa. Taką argumentację przyjmuje H. Świątkowski, który wskazuje, że w tym obszarze działania była to realizacja rozdziału szkoły od kościoła, czyli jej świeckość [Świątkowski 1962, 142-43]. Z uwagi na to, że art. 70 konstytucji PRL nic nie stanowił o modelu rozdziału pomiędzy państwem a kościołem, nie przesądzał jaki model może być zastosowany, a te modele mogą być różne, czyli gdzie państwo i kościół może być instytucjami równorzędnymi, niezależnymi, autonomicznymi, a także uzupełniającymi się wzajemnie lub gdzie istnieje wroga separacja między państwem i kościołem. Trudno jest na podstawie samej konstytucyjnej normy określić, czy ta oddzielność jest nacechowana na współpracę, czy na wrogość pomiędzy tymi podmiotami. Natomiast w kwestii nauczania religii konstytucja PRL nie stanowiła nic, czyli milczała. Zatem stwierdzenie, że akty niższego rzędu, a tak określane były w okresie PRL-u, wydane przez Ministra Oświaty należały do aktów wykonawczych art. 70 konstytucji PRL należy uznać za całkowicie nieuprawnione.

Chronologicznie pierwszym z nich było zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 7 grudnia 1956 r. w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych²⁰. Zarządzenie to określało w § 1, że nauczyciele tych przedmiotów nie wchodzi w skład rad pedagogicznych, ale mogą zgodnie z § 2 być w razie potrzeby zaproszeni przez kierownika szkoły do udziału w tej radzie z głosem doradczym.

---

¹⁹ Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 7 grudnia 1956 r. w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych, Dz.U.M.O. z 1956 r., Nr 16, poz. 155.

²⁰ Dz.U.M.O. z 1956 r., Nr 16, poz. 155.

W dniu następnym, czyli 8 grudnia 1956 r. Minister Oświaty wydał zarządzenie w *sprawie nauczania religii w szkołach*²¹. Zarządzenie to w pkt. 1 zmieniało status przedmiotu nauczania religii z przedmiotu obowiązkowego na przedmiot nadobowiązkowy i określało, że organizowany jest dla uczniów, których rodzice lub opiekunowie prawni wyrażali indywidualne życzenie na piśmie. Dalsze punkty zarządzenia dotyczyły zasad, według których organizowana jest nauka religii: 1) nauczanie religii odbywa się na podstawie programów i podręczników zatwierdzonych przez władze kościelne i szkolne; 2) nauka religii organizowana jest dla klasy liczącej minimum 20 uczniów, a jeśli takiej liczby nie ma, należy łączyć w grupy uczniów oddziałów tej samej klasy lub z różnych klas; 3) wymiar godzin nauczania religii w pierwszej klasie – 1 godzina tygodniowo, w klasach od 2 do 7 – 2 godziny tygodniowo, w szkołach średnich 1 godzina tygodniowo; 4) nauczanie religii, tak jak inne lekcje nadobowiązkowe powinny odbywać się co do zasady po godzinach zajęć obowiązkowych, mogą także odbywać się przed rozpoczęciem zajęć obowiązkowych. Możliwe jest także nauczanie tego przedmiotu w godzinach przeznaczonych na zajęcia obowiązkowe; 5) nauczyciele religii prowadzą oddzielne dzienniki lekcyjne; 6) nauczanie religii może odbywać się w lokalach pozaszkolnych.

Pkt. 3 zarządzenia dotyczył nauczycieli religii. Funkcję nauczyciela religii mogą pełnić osoby duchowne lub świeckie mające upoważnienie do nauczania religii wydane przez władze kościelne. Są oni powoływani przez władze szkolne w porozumieniu z władzami kościelnymi, a ich kwalifikacje określone zostaną odrębnymi przepisami. Nauczyciel religii nie może być nauczycielem innych przedmiotów świeckich. Są oni wynagradzani z budżetu Ministerstwa Oświaty na zasadach ustalonych, tak jak inni nauczyciele. Wymiar pracy nauczyciela religii wynosi w szkole podstawowej 30 godzin, a w szkołach średnich 23 godziny lekcyjne. Lekcje religii mogą być hospitowane i wizytowane przez przedstawicieli władz kościelnych i przez władze oświatowe oraz kierowników szkół.

Zarządzenie jednocześnie stwierdzało, że obowiązkiem władz szkolnych, nauczycieli przedmiotów świeckich i nauczycieli religii jest przeciwdziałać wszelkim przejawom naruszenia wolności sumienia i zapewniać całkowitą tolerancję dla uczniów wierzących i niewierzących. Odnosiło się także

---

²¹ Dz.U.M.O. z 1956 r., Nr 16, poz. 156.

do rekolekcji wielkanocnych, nakazując władzom szkolnym zwolnienie uczniów do ich uczestnictwa trzy dni w ciągu roku. Zarządzenie weszło w życie 15 grudnia 1956 r.

Jeszcze przed wejściem w życie tego zarządzenia Minister Oświaty wydał okólnik nr 32 z dnia 11 grudnia 1956 r. w *sprawie wykonania Zarządzenia Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r.*²² W okólniku tym, w celu zapewnienia warunków pełnej wolności sumienia dla uczącej się młodzieży zezwolił na prowadzenie szkół bez nauki religii, a w szkołach, w których odbywa się nauka religii zezwalał na organizowanie klas bez nauki religii na żądanie rodziców uczniów. Od tego czasu zaczęły powstawać szkoły państwowe bez nauczania religii. Wcześniej szkoły bez nauki religii były pod zarządem Towarzystwa Przyjaciół Dzieci.

Kolejnym ograniczeniem nauczania religii było zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 r. w *sprawie nauczycieli religii*²³, w którym w §1 określił, że nauczycielem religii w szkole podstawowej nie może być osoba będąca członkiem zgromadzenia zakonnego. To zarządzenie wchodziło w życie z dniem 1 września 1958 r. Tego samego dnia minister wydał okólnik nr 26 w *sprawie przestrzegania zasad świeckości szkoły*²⁴. Wprowadzał on obligatoryjną zasadę świeckości szkół publicznych. Podstawą do wydania tego okólnika była troska o pełną „tolerancję” na terenie szkoły. Minister stwierdził, że były liczne wypadki niewłaściwego interpretowania zasady świeckiego charakteru szkoły. Wskazał jednocześnie jakie fakty miały dotychczas miejsce w szkołach: dekorowanie pomieszczeń szkolnych emblematami religijnymi, odmawianie modlitw przed lub po lekcjach przedmiotów obowiązkowych, uczestnictwo niektórych nauczycieli i wychowawców w organizowaniu udziału młodzieży szkolnej w nabożeństwach i pielgrzymkach. Dlatego Minister Oświaty określił, że nauczyciele, w tym także nauczyciele religii mają przestrzegać następujących zasad: 1) niedopuszczalny jest udział nauczycieli i wychowawców szkół, a także innych państwowych placówek oświatowo-wychowawczych w organizowaniu wśród powierzonej im młodzieży praktyk religijnych, lub też oddziaływanie

---

²² Dz.U.M.O. z 1956 r., Nr 16, poz. 157.

²³ Dz.U.M.O. z 1958 r., Nr 9, poz. 121.

²⁴ Okólnik nr 26 Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 r. w *sprawie przestrzegania świeckości szkoły*, Dz.U.M.O. z 1958 r., Nr 9, poz. 123.

na młodzież „w tym kierunku”; 2) niedopuszczalne jest dekorowanie pomieszczeń szkolnych jakimikolwiek emblematami religijnymi; 3) sprzeczne ze świeckim charakterem szkoły jest odmawianie modlitwy w szkole przed rozpoczęciem i po zakończeniu nauki przedmiotów obowiązkowych.

Minister w okólniku powołał się także na Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu PRL i Episkopatu Polski z grudnia 1956 r., który zapewniał o nauczaniu religii jako przedmiotu nadobowiązkowego, wskazując, że nie przewiduje on wprowadzenia do szkół praktyk religijnych i emblematów religijnych²⁵.

W związku z zarządzeniem z dnia 4 sierpnia 1958 r. Minister Oświaty wydał okólnik dotyczący zmian w stosunkach służbowych nauczycieli religii²⁶. Zakres tego okólnika dotyczył nauczycieli religii, którzy należeli do zgromadzeń zakonnych zarówno habitowych, jak i bezhabitowych męskich i żeńskich. Wprowadzał dyskryminację osób zakonnych. Wskazywał, że jeśli z tymi nauczycielami religii zawarto umowę o pracę na rok szkolny 1958/1959 lub na czas nieokreślony, to należy wypowiedzieć tę umowę z zachowaniem trzymiesięcznego okresu wypowiedzenia, a nauczyciele ci zgodnie z zarządzeniem nie mogą udzielać lekcji religii w szkołach państwowych. W drodze wyjątku mogą zostać zatrudnieni zakonnicy jako nauczyciele religii za uprzednią zgodą Ministerstwa Oświaty wydaną na wniosek kuratorium okręgu szkolnego.

Kolejny okólnik z dnia 13 kwietnia 1959 r.²⁷ wprowadzał zasadę, że nauczyciele religii jako nauczyciele przedmiotu nadobowiązkowego mogą być zatrudnieni tylko na podstawie umowy zawartej na czas określony. Ten przepis nie dotyczył tych nauczycieli, którzy otrzymali nominację w okresie, gdy nauczanie religii było przedmiotem obowiązkowym. Wydany następnego dnia okólnik *w sprawie szkół i klas bez nauczania religii*²⁸ zmieniał okólnik z 11 grudnia 1956 r. i powtarzał przepisy dotyczące zasad organizacji

²⁵ Tekst komunikatu Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu z dnia 9 grudnia 1956 r. zob. Raina 1994, 575.

²⁶ Okólnik nr 28 z dnia 6 sierpnia 1958 r. *w sprawie zmian w stosunkach służbowych nauczycieli religii*, Dz.U.M.O. z 1958 r., Nr 9, poz. 124.

²⁷ Okólnik Ministra Oświaty z dnia 13 kwietnia 1959 r. *w sprawie zatrudniania nauczycieli przedmiotów obowiązkowych*, Dz.U.M.O. z 1959 r., Nr 3, poz. 38.

²⁸ Okólnik Ministerstwa Oświaty nr 11 z dnia 14 kwietnia 1959 r. *w sprawie szkół i klas bez nauczania religii*, Dz.U.M.O. z 1959 r., Nr 3, poz. 39.

szkoły bez nauczania religii i klasy bez nauczania religii wskazując możliwość przeniesienia dziecka do szkoły, w której prowadzona jest nauka religii, a w szkołach tych są klasy bez nauczania religii. Orzeczenie o nieprowadzeniu nauki religii w szkole bądź o utworzeniu klasy lub oddziału bez nauczania religii wydaje władza szkolna bezpośrednio nadzorująca daną szkołę, czyli Inspektorat Oświaty lub Kuratorium Okręgu Szkolnego. Całkowite zniesienie nauczania religii nastąpiło na skutek wprowadzenia w życie ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. *o rozwoju systemu oświaty i wychowania*²⁹, która nie przewidywała możliwości jej nauczania w szkołach publicznych.

Zakończenie

W oparciu o analizę aktów normatywnych wydawanych przez Ministra Oświaty wskazać można na dwa etapy procesu eliminowania nauczania religii ze szkół publicznych. Pierwszy zapoczątkowany został zaraz po przejęciu władzy przez komunistów i zatrzymał się na czas odwilży październikowej w 1956 r. W tym okresie dyskredytowano i ograniczano naukę religii w wydawanych okólnikach ograniczając obowiązkowość jej nauczania. Ponadto utrudniano przeprowadzanie nominacji dla katechetów, przenoszono nauczycieli religii lub zwalniano ich z różnych powodów. Od 1949 r. szkoły były przejmowane przez komunistyczne Towarzystwo Przyjaciół Dzieci, które kierowało szkołami prywatnymi z uprawnieniami państwowymi, w których nie była prowadzona nauka religii. Wydaje się, że jedynym powodem do przekształceń szkół publicznych w szkoły prywatne TPD, było usunięcie z nich nauczania religii.

Po bardzo krótkim czasie liberalizacji, w czasie odwilży październikowej już pod koniec 1956 r. rozpoczął się drugi etap procesu eliminowania nauki religii połączony ze zmasowaną ofensywą ideologiczną w oświacie, która zakończyła się całkowitym wyrugowaniem nauczania religii w szkole w nowej ustawie oświatowej z 1961 r. Polegała na ciągłym dyskredytowaniu tego przedmiotu. Najpierw zaliczono go do grupy przedmiotów nadobowiązkowych. Następnie ograniczano czas jego prowadzenia na godziny lekcyjne zaczynające się przed lub po przedmiotach obowiązkowych oraz wprowadzono na szeroką skalę dyskryminację nauczycieli religii, którym

---

²⁹ Dz. U. z 1961 r., Nr 32, poz. 160.

zabroniono nauczania innych przedmiotów „świeckich”. Jeszcze większe organicznie zastosowano wobec członków zgromadzeń zakonnych, którym całkowicie zabroniono nauczania religii w szkołach. Te wszystkie działania oparte na czynnikach ideologicznych miały zbudować wrażenie, że nauczanie religii w szkole jest niepotrzebne w socjalistycznym państwie i jednocześnie zagraża porządkowi państwowemu.

PIŚMIENNICTWO

- Czarny, Piotr. 2007. „Mała konstytucja a polska tradycja konstytucyjna.” *Przegląd Sejmowy* 15, nr 5(82):57-73.
- Dominiczak, Henryk. 2000. *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944-1990. W świetle dokumentów MSW*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona.
- Dudek, Antoni, i Ryszard Gryz. 2006. *Komuniści a Kościół w Polsce (1945-1989)*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Działocha, Kazimierz, i Janusz Trzciniński. 1977. *Zagadnienie obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944-1952*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Eisler, Jerzy. 2004. „Stosunki Kościół-państwo w powojennej Polsce w najnowszych publikacjach.” *Pamięć i Sprawiedliwość* 3/1(5):385-402.
- Fąka, Marian. 1978. *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Goclon, Jacek. 2012. „Prezydium Rady Ministrów w latach 1918-1939. Struktura, zakres kompetencji i działalność projektodawcza (Zarys problemu).” *Czasopismo Prawno-Historyczne* LVIV, z. 1:369-88.
- Hausner, Roman. 1932. *O trybie przygotowania obowiązujących przepisów*. Warszawa: drukarnia Policyjna.
- Jastrzębski, Robert. 2014. *Trybunał Kompetencyjny. Kolegium Kompetencyjne. Geneza. Działalność. Współczesność*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Konopka, Hanna. 1998. *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa 1944-1961*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Konopka, Hanna. 2000. „Nauczanie religii w szkołach Polski Ludowej (1944-1950).” *Studia Podlaskie* 10:89-106.
- Mezglewski, Artur. 1988. „Spór o wygaśnięcie konkordatu polskiego z 1925 roku.” *Roczniki Nauk Prawnych* 8:325-41.
- Mezglewski, Artur. 2000. „Nauczanie religii w Polsce Ludowej.” *Studia z Prawa Wyznaniowego* 1:21-36.
- Misztal, Henryk. 1977. *Polskie prawo wyznaniowe. I. Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

- Pawluk, Tadeusz. 1986. „Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.” *Prawo Kanoniczne* 29, nr 1-2:134-48.
- Raina, Peter. 1994. *Kościół w PRL. Dokumenty 1945-1959*. T. 1. Poznań: Wydawnictwo W drodze.
- Rybicki, Marian. 1983. „Zmiany konstytucyjne w Polsce Ludowej.” *Studia Prawnicze* 4:3-35.
- Stanuch, Zbigniew. 2014. *Walka o religię. Katechizacja szkolna i pozaszkolna na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1961*. Szczecin: Instytut Pamięci Narodowej.
- Surowiec, Jarzy. 1982. *Spór o koncepcję ustroju państwowego Polski w okresie Krajowej Rady Narodowej (1944–1946)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Świątkowski, Henryk. 1962. *Wyznaniowe prawo polskie. Problematyka prawna wolności sumienia w PRL*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wójcik, Stefan. 1995. *Katechizacja w warunkach systemu totalitarnego na przykładzie Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska w latach 1945–1961*. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Zieliński, Zygmunt. 2003. *Kościół katolicki w Polsce 1944-2002*. Radom: Polwen Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne.
- Żaryn, Jan. 1997. *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*. Warszawa: Tow. im. Stanisława ze Skarbimierza.
- Żaryn, Jan. 2003. *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*. Warszawa: Neriton.